

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:2 • 2011

Kvinnors situationella makt

GUDRUN ANDERSSON* *Uppsala universitet*

Helena Hagelin, *Kvinnovärldar och barnamord: makt, ansvar och gemenskap i rättsprotokoll ca 1700–1840*, Avhandling från Institutionen för historiska studier (Göteborg: Göteborgs universitet 2010). 189 s. (Summary in English: Women worlds and infanticide: power, responsibility and collectivity in court records from 1700–1840.)

Den första som möter oss i Helena Hagelins doktorsavhandling är pigan Ingeborg, år 1780 anklagad för barnamord. Ingeborg hade blivit gravid genom olovlig beblandelse men inte berättat detta för någon. Flera kvinnor i hennes omgivning, däribland matmodern, försökte få henne att avslöja hur det låg till. Ingeborg teg dock, och födde sitt barn i ensamhet. Barnet, måhända dödfött, slängdes på elden i hopp om att dölja vad som ägt rum. Frågorna fortfor dock att ställas och till sist erkände Ingeborg sig skyldig till barnamord. Gäsene häradsrätt dömde henne till döden.

Barnamord, mer specifikt rannsakingar kring dessa, är Hagelins ingång i avhandlingens studie av makt, ansvar och gemenskap under perioden ca 1700–1840. Hon sällar sig till den numer stora skara historiker som använt sig av rättsprotokoll för att studera gångna tiders samhällen, här närmare bestämt kvinnors inomkönsliga relationer med avseende på ansvar och makt.

Två begrepp är särskilt viktiga: makten och de inomkönsliga relationerna. Hagelin framhåller att makten var situationell, det vill säga att det i olika slags situationer uppstår en maktbalans som också ändras om förhållandena ändras. Hon vill undersöka hur kvinnors kontroll av varandra kunde vara ett sätt för dem att "skapa, omskapa och upprätthålla den makt som de hade och tog sig i vissa situationer" (s. 28). Genom att betona maktens situationella bas blir det möjligt att tala om makt och maktutövning även för andra än dem som på grund av köns- och/eller klasstillhörighet traditionellt tillskrivits

* Fil. dr i historia, fakultetsopponent

makten. Hagelin är med andra ord mån om att lyft fram kvinnorna inom olika maktskapande sammanhang.

För att komma åt de inomkönsliga relationerna introducerar Hagelin begreppet kvinnovärldar. Med detta avses en homosocial sammanslutning, men hon väljer medvetet att inte använda det mer etablerade begreppet homosocialitet eftersom det är så förknippat med mäns inomkönsliga (och maktskapande) relationer. Med kvinnovärldar blir det möjligt att komma närmare kvinnors inbördes relationer, inte minst de som sträckte sig utanför hushållsgränserna.

För att komma åt kvinnornas rättsliga roll och kvinnogemenskapernas relation till omvärlden formulerar Hagelin en rad delfrågor (se nedan). Det huvudsakliga materialet utgörs av 45 omfattande barnamordsrannsakingar från tingsrätter, vilket kompletteras med 152 hovrättsutslag rörande barnamord från Göta hovrätt. Geografiskt begränsas undersökningen till gamla Älvsborgs län.

Efter en relativt lång inledning följer fem undersökningskapitel. Vi får en bakgrund till de barnamordsanklagade kvinnorna (kapitel 2), där såväl hovrätts- som tingsrättsmaterial presenteras. I följande två kapitel behandlas vittnesmålen (särskilt kvinnornas), med referens till skvallrets funktion som legitimitets- och samhörighetskapande (kapitel 3) och med fokus på de inomkönsliga relationerna vid avslöjande av barnamord (kapitel 4). I de sista två kapitlen diskuteras makt och ansvar utifrån moderskapets olika innebörd för gifta – en god mor – respektive ogifta – en onaturlig mor – kvinnor (kapitel 5) samt utifrån arbetsorganisation i relation till hushåll – särskilt husbondens ställning – och till kvinnovärldar (kapitel 6). Båda dessa kapitel är, enligt Hagelin, uppföljningar och tolkningar av de föregående.

I det avslutande kapitlet lyfter Hagelin fram kvinnovärldarnas betydelse för det tidigmoderna samhället, både i stort och för kvinnorna själva, och visar hur det i dessa fanns arbete och socialt umgänge som inte följde den gängse hushållsstrukturen. Hon visar hur kvinnovärldarna skapade nya former av över- och underordningar som också sträckte sig utanför dessa. Maktfördelningen, antyder Hagelin avslutningsvis, var i detta samhälle mer dynamisk än vi länge ansett.

Formalia och akribi

Språket liksom formalia och akribi är överlag bra.¹ Språket flyter väl. Texten rymmer en del formaliafel, men dessa påverkar inte förståelsen. Några käll-

1. Att kvinnor (oavsett civilstånd) skulle vara omyndiga och stå under förmyndare (s. 71) kan dock inte ha hämtats från äberopad referens (Jan Sundin, *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600–1840* (Stockholm 1992) s. 103), och uppgiften är dessutom bitvis felaktig.

referenser är felaktigt anförda, men tack vare bilagan med fallsamling går det att finna rätt referens. Vad gäller åberopad litteratur är referenserna väl få, särskilt med tanke på att de olika forskningsinriktningarna som tangeras är omfattande, och uppvisar en övervikt för svenska (och nordiska) verk. Här hade jag önskat ett mer aktivt förhållningssätt till tidigare forskning, både avseende ämnesformulering och resultatdiskussion.

En del av materialet redovisas i tabellform, och här är bristerna större. Den information som ges i tabellrubriken är genomgående för knapphändig. Här skall, utöver vad tabellen visar, framgå varifrån fallen hämtats (hovrätt/tingsrätt), vilken period som avses, och om de anges i absoluta eller relativa tal (n/%). Detta är minimiinformation. Vidare bör källhänvisningen vara utförligare, eller åtminstone innehålla en tydlig hänvisning till *ett* ställe där källreferenserna samlats. Den fullständiga informationen om tingsrättsmaterialet finns nu endast löpande i fallsamlingen. Så gott som genomgående saknas tydlig referens i text till åberopad tabell, vilket ibland gör det svårt att hitta varifrån informationen hämtats.

Därtill är rubriken och kategorierna ibland otydliga vad avser innehållet. Tabell 2:3 (s. 51) visar enligt rubriken "[d]e anklagade kvinnornas civilstånd och hemvist" men bör enligt de uppförda kategorierna hemmaboende, piga, hustru respektive annat vara "civilstånd *eller* hemvist". Eftersom tabeller är en så kondenserad form av redovisning, är kraven på att informationen är korrekt presenterad höga. För Hagelin är dessutom tabellredovisningen en central del av genomgången av källmaterialet, och hovrättsmaterialet redovisas endast så. En större noggrannhet och tydlighet hade underlättat läsningen och förmodligen också analysen.

Utgångspunkt – syfte – delfrågor

I det inledande kapitlet presenterar Hagelin flera gånger vad hennes undersökning handlar om. Den *övergripande frågan* är "varför kvinnorna spelade en så aktiv roll i samband med barnmordsavslöjandena" (s. 23, 40). *Utgångspunkten* är att "kvinnornas sociala sammanslutningar och deras roll [skall] belysas utifrån barnmordsprocesser" och att "närmare studera, analysera och värdera hur dessa relationer verkligen fungerade och vilka uttryck de tog sig i vardagslivet" (s. 12). Det *huvudsakliga syftet* är att "undersöka hur kvinnorna hade utrymme för och tillgång till ansvar och makt genom sina inomkönsliga relationer" (s. 24, 40, 149).

Därutöver nämns ytterligare minst nio syften *en passant*, med delvis andra formuleringar, som "[m]akt inom och runt kvinnorelationerna är ett av undersökningens huvudsakliga och återkommande diskussionsområden" (s. 24) och "[f]örhoppningsvis kan analysen av tingsrättsfallen säga något om hur de juridiska förändringarna påverkade rättsprocessen och synen på kvinnan" (s. 33).

I denna mångfald blir det svårt att se vad som är den huvudsakliga forskningsuppgiften. Det är oklart hur begreppen "övergripande fråga", "utgångspunkt" och "huvudsakligt syfte" förhåller sig till varandra. Det förefaller vara syftet som rymmer de teoretiska ansatserna medan den *övergripande* frågan är påfallande smal och utgångspunkten hamnar däremellan. Inte heller är det tydligt varför preciseringen *huvudsaklig* görs till syftet.

Flera olika begrepp används för att beskriva vad som skall göras: belysa, studera, analysera, värdera och undersöka. Mångfalden är olycklig eftersom det inte framgår om de olika verben står för, säg, olika metodiska överväganden eller narrativa upplägg.

För att kunna besvara den övergripande frågan (vilket väl snarast avser det huvudsakliga syftet) arbetar Hagelin med fem delfrågor:

- Vilka olika roller spelade kvinnor vid barnamordsrättegångarna?
- Vad säger vittnesmålen om relationer mellan kvinnor?
- Hur fördelades ansvar och makt mellan kvinnorna?
- Vilken var relationen mellan kvinnogemenskaper och dåtidens hushåll?
- Vilken position hade kvinnogemenskaperna i förhållande till det övriga lokalsamhället?

Delfrågorna är problematiska. Det är inte tydligt hur de förhåller sig till avhandlingens upplägg, som ju har en annan disposition, eller till syfte och utgångspunkter. Allvarligare är att det är svårt att se hur de hänger ihop och vart de leder. De tar avstamp i det rättsliga sammanhanget och går, via vittnesmålen, in på kvinnorelationer avseende ansvar och makt och i relation till hushållet och lokalsamhället. Det sker, med andra ord, en glidning från ett konkret empiriskt sammanhang till mer teoretiska aspekter, som gör att delfrågorna ligger på olika nivåer.

Jag skulle hellre ha sett delfrågor som utgick från olika områden där kvinnorelationerna kommer till uttryck. Hagelin tillhandahåller själv dessa: skvaller, familje- och hushållsband, moderskap och arbetsorganisation är avgränsade tematiska områden där kvinnorelationer kan studeras. De kan motiveras både i sig och utifrån att de kan besvaras med materialet, och eftersom de är tematiska snarare än strikt källbundna, kan källmaterialet utnyttjas friare och kanske kompletteras med annat. De ligger på samma analytiska nivå, och diskussioner om ansvar och makt kan löpande föras inom alla områden. Och – de återkommer i avhandlingens disposition.

Att formulera syfte och delfrågor är ofta den svåraste delen av avhandlingsarbetet, och här har Hagelin stannat för tidigt. En konsekvens av detta är att även metodavsnittet saknar stringens. Hagelin talar om en detaljerad kvalitativ genomgång och djupgående analys (s. 36), emellanåt understödd av statistik och tabeller, utan att närmare precisera vad hon avser. Några

exempel på frågor som ställts till materialet ges, men någon helhetsbild av frågeunderlaget eller återopad sammanställning presenteras inte.

Maktrelationer och kvinnovärldar

Med sina två teoretiska ingångar – maktrelationer och kvinnovärldar – går Hagelin delvis emot en etablerad syn. Makten, menar Hagelin med hänvisning till bland andra Michel Foucault, är situationell snarare än strukturell, vilket öppnar för att kunna tillskriva kvinnors inomkönsliga relationer en maktaspekt. En diskussion om vad den situationella makten innehåller eller betyder i relation till exempelvis formell makt saknas dock. Inte heller blir det tydligt vilka empiriska uttryck denna makt kan ha.

I analysen får begreppen ansvar och kontroll stort utrymme. Men kopplingen från dem till makt inte är lika övertygande. Hagelin skriver att "[e]n tydlig iakttagelse är cirkelrörelsen där ansvar ledde till makt som i sin tur förde med sig ansvar som ledde till makt och så vidare" (s. 149) och konstaterar igen att "[a]nsvaret och makt gick hand i hand" och att "[a]nsvarsfördelningen var maktimpregnerad" (s. 153). Detta är centrala slutsatser, som inte övertygar, vare sig empiriskt eller i driven argumentation.

Så saknas resonering mellanled om vem som givit/ålagt kvinnorna ansvar och hur detta i så fall påverkade maktgenereringen. Det är lika rimligt att tolka ett ålagt ansvar som uttryck för underordning, och som makt endast för den som stått för själva åläggandet. Likaså är det faktum att kvinnorna hade makt inom områden som bara berörde kvinnor värt en djupare diskussion, där argument för *och* emot den egna tolkningen bör anföras.

För att komma åt inomkönsliga relationer introducerar Hagelin begreppet kvinnovärldar, där relationer och hierarkier kvinnor emellan ställs i centrum, utan manlig inblandning. Varför begreppet kvinnovärldar skulle ge bättre möjligheter än *homosocialitet* att undersöka kvinnliga maktrelationer framgår dock inte. Det skulle rent av kunna vara en poäng att använda ett etablerat och teoretiskt motiverat begrepp, men använda det på ett nytt sätt. På köpet följer då ett forskningsläge att tydligt ställa och diskutera resultat och tolkningar emot.

Avsaknaden av tidigare forskning är påtaglig. Att i en diskussion om kvinnor och makt och rätttegångsmaterial inte referera tidigare debatt är anmärkningsvärt, liksom att inte dra nytta av Maria Sjöberg och Robert Connell vad gäller homosocialitet.² Sjöberg menar att endast männens homosociala relationer var maktskapande, medan kvinnornas var sociala, vilket också

2. Gudrun Andersson, "Kvinnans underordning: axiom eller öppen fråga?" samt Maria Sjöberg, "Kvinnans underordning – en undantagshistoria?", bägge i *Historisk tidskrift* 117:4 (1997).

Hagelin nämner (s. 29).³ Anledningen, som inte framgår av referensen, är att endast männen var knutna till den maktskapande resursen, nämligen jorden. Hagelin intar en annan ståndpunkt, vilket öppnar för en diskussion om vad som var maktskapande i det tidigmoderna samhället

Även Connells forskning om maskulinitet och femininitet borde vara högst relevanta för kvinnovärldarna. Med sin indelning av maskulin respektive feminin homosocialitet i olika nivåer erbjuder han ett fruktbart sätt att kategorisera olika slags relationer inom en homosocial grupp. Dessutom ställs de i tydlig relation till varandra. Eftersom femininiteten är generellt underordnad maskuliniteten existerar det, enligt Connell, ingen feminin motsvarighet till den hegemoniska maskuliniteten. I stället talar han om en upphöjd/betonad (*emphasized*) femininitet, som liksom den hegemoniska maskuliniteten är en upphöjd kulturell norm och där de båda samverkar till att bibehålla rådande ordning.⁴

Gemensamt för Sjöberg och Connell är att de utgår ifrån den manligt överordnade samhällsordningen. Eftersom den är historiskt given ger den konkurrerande ordningar mindre utrymme vad gäller maktresurserna. Hagelin har ett annat perspektiv, som jag tror hade behövt ställas mot andra uppfattningar för att få mer konkretion. Eftersom Hagelin vill lansera ett nytt begrepp med ny användning måste det tydligt framgå vad som är nytt och vilka förtjänster det nya har.

Avhandlingens entydiga resultat om kvinnors ansvar för kontroll vid misstänkt utomäktenskaplig graviditet tolkar jag som en tydlig kulturell norm, och utifrån Connells terminologi är det alltså inom den upphöjda femininiteten som den situationella makten finns. Det innebär också, enligt Connell, att den kvinnliga makten bidrar till att upprätthålla den hegemoniska maskuliniteten, den rådande patriarkala samhällsordningen. Vad ett sådant resonemang skulle innebära för kvinnovärldens maktutövning hade förtjänat en närmare diskussion.

Källmaterial – urval och behandling

Avhandlingens huvudsakliga källmaterial utgörs av tingsrättsransakningar från 45 barnmordsfall under perioden 1700 till 1840. Anledningen till att underökningen inleds vid 1700-talets början är att barnmorden då "på ett unikt sätt befann sig i samhällets fokus" (s. 32), i politiska och juridiska diskussioner. Valet av att begränsa hovrättsundersökningen till 1790–1794 och 1830–1834 motiveras av att barnmordsfrågan då var omtalad och viktig,

3. Maria Sjöberg, "Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige", *Historisk tidskrift* 116:3 (1996), s. 385, 389, 395.

4. R. W. Connell, *Gender & power* (Cambridge 1987), s. 183–188 samt dens., *Masculinities* (Berkely & Los Angeles 1995), s. 76–81.

och tidsperioden som helhet av mycket då tänktes, sades och hände kring barnamordsbrottet.

Motiveringarna är genomgående allmänna och vaga, och det är svårt att se vad som egentligen legat till grund för tidsperioden. Med stöd i lagstiftning skulle jag vilja hävda att perioden från mitten av 1600-talet och några decennier framöver var en för barnmordet central period. År 1655 utkom det första barnamordsplakatet, följt av förordningar 1669, 1681 och 1684. Som en andra central period skulle jag föreslå perioden 1750–1780. 12 juli 1750 utges "KM:s förbud emot barnamord och delaktighet däri". Den som hjälpt till med barnamord skulle mista livet, och den husbonde, matmor eller annan som känt till kvinnans graviditet men inte aktivt försökt förhindra barnamord skulle straffas lika som brottslingen. Förbudet betonar omgivningens ansvar, ett ansvar som uttalat inbegriper både kvinnor och män. I en avhandling där omgivningens agerande står i fokus är det anmärkningsvärt att detta förbud inte ens omnämns, särskilt som ett resultat är att husbönderna inte deltog i kontrollen.

Med Gustav III:s arbete för strafflindring av brottet, särskilt barnamordsplakatet från 1778, inträffar ett slags paradigmskifte. Nu handlade det mer om att skydda och förskona kvinnan än att straffa och avskräcka. En i sammanhanget viktig nyhet var att kvinnan fick rätt att hemlighålla graviditeten och föda på okänd ort, och att föräldrar och husbondefolk skulle hjälpa henne att dölja sitt tillstånd. Vikten av detta barnamordsplakat framhålls med rätta flera gånger av Hagelin.

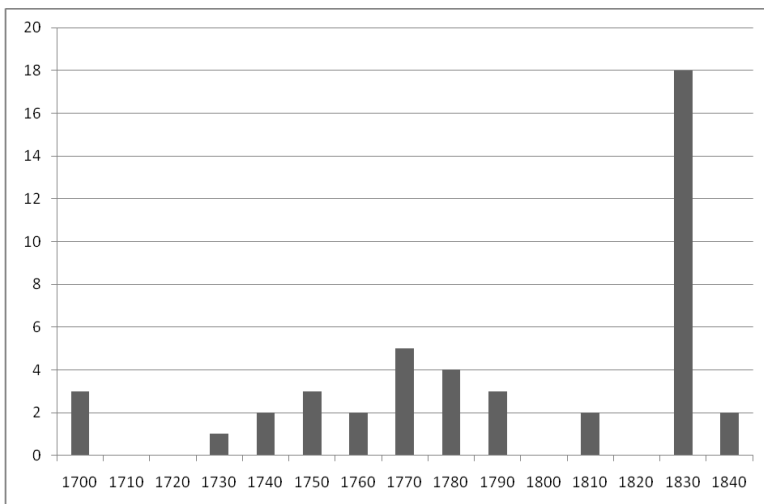
Med ledning av detta skulle undersökningen ha kunnat avgränsas till att omfatta åren 1660–1790 eller, kanske hellre, med nedslag 1660–1690 och 1750–1780. En variant med nedslag hade löst de problem som hovrättsmaterialet ger. Denna undersökning, som innehåller en rad intressanta resultat, skall bidra med grundläggande information om de anklagade och deras omgivning. Men det snäva urvalet gör att denna bakgrund saknas för merparten av perioden, och de tidigare fallen har ingen referensram utöver sig själva.

Inte heller fördelningen av de 45 tingsrättsfallen motiverar en så lång undersökningsperiod. Hagelin konstaterar att de flesta fallen är från tiden efter 1750 – alltså efter nyss nämnda förbud mot delaktighet – och huvuddelen från perioden efter presumtionens borttagande 1779 (s. 33), och att hon valt lika många fall från respektive århundrade (23 för 1700-talet, 22 för 1800-talet) för att kunna se eventuella förändringar över tid.

För att kunna diskutera förändringar är fördelningen av fallen central. Varför gränsen dras vid sekelskiftet 1800 och inte, säg, i samband med Gustav III:s barnamordsplakat 1779 framgår inte. Att välja samma antal fall för två perioder som är så olika långa gör att antalet fall/år är mer än dubbelt

så högt för 1800-talet som för 1700-talet (0,52 mot 0,24 fall/år). Vilka konsekvenser detta får för jämförelsen över tid berörs inte.

Det är en synnerligen ojämn fördelning av fall (se figur). Koncentrationen till 1830-talet är tydlig, liksom att 1770-talet har flera träffar. De tidigare fallen är väldigt få – 3 stycken före 1730, 6 före 1750 – och under 1800-talets tre första decennier finns rejäla luckor som står i skarp kontrast mot 1830-talet. 40 procent av alla fallen infaller under 1830-talet, 37,4 procent under åren 1830–1834. Detta påverkar givetvis möjligheten att kunna komma åt förändringar. Vad kan sägas om första hälften av 1700-talet, baserat på 4 fall, som är jämförbart med 18 fall under 1830-talet?

FIGUR. *Antal rannsakingar fördelade över tid*⁵

Den ojämna tidsfördelningen reser frågor om antalet fall. I en undersökning med närläsning av domboksmaterial spelar antalet egentligen mindre roll. Viktigare är hur de analyseras. En genomgång av refererade fall i notapparaten visar att Hagelin överlag är sparsam med källreferenser. Det finns även fall som saknas helt bland referenserna. Bland de utförliga referenserna är det endast 13 fall som förekommer mer än en gång: 9 stycken under 1700-talet (varav 6 före 1779), 4 under 1800-talet. Här finns således en diskrepans mellan refererade fall och fördelningen över tid.

5. Diagrammet är sammanställt av mig och baseras på Hagelins fallsamling.

Min poäng är att ett lägre antal tingsrättsfall hade kunnat ge på det stora hela samma eller liknande resultat. Då skulle också en mer uttalad mikrohistorisk studie kunnat göras, vilket hade givit kvinnovärldarnas maktinnehåll ytterligare dimensioner. En ingående diskussion av urvalet av fall, med en tydlig koppling till samhällskontexten, hade likväl varit av nöden.

Analysen av de enskilda fallen fungerar överlag bra. Att kapitlen är tematiska är en fördel, eftersom det sätter ramarna snarare än rättsprocessen. Hagelin undviker därmed att fastna i det rättsliga sammanhanget, där redogörelse för enskilda fall lätt kan ta över, utan materialet används som en ingång till kvinnorelationerna. Detta tar sig också uttryck i att det är vittnena, och inte den anklagade, som får störst utrymme. Särskilt analysen av hierarkier bland kvinnor – inte minst förhållandet mellan moder och matmoder – ger nya och spännande resultat.

Bland de empiriska avsnitten vill jag framhålla det som handlar om skvaller (kapitel 3). Här undersöker Hagelin hur de anklagade kvinnorna hamnade inför rätten genom att se vem som anmälde brottet och hur informationsspridningen kring den misstänkta graviditeten såg ut. Skvallret spelade en central roll och fyllde flera funktioner som Hagelin tolkar i termer av skapande av legitimitet och samhörighet bland kvinnorna (s. 82).

Resultaten hade dock kunnat markeras ännu tydligare med begreppslog stringens. Hagelin utgår ifrån att skvaller är kopplat till kvinnor; det finns skvallerkärringar och skvallermostrar, ”men inga manliga motsvarigheter” (s. 73). En snabb sökning i *Svenska Akademiens ordbok* visar att de flesta avledningar på skvaller har kvinnliga efterled (22 stycken), men också att det finns manliga efterled (13 stycken) och neutrala (12 stycken).⁶ Att skvallret rörande barnmord är en kvinnoangelägenhet, trots att skvaller som fenomen inte är exklusivt kvinnligt, hade kunnat understryka kvinnovärldarnas relevans än mer.

Likaså hade det varit analytiskt värdefullt att hålla isär begreppen *skvaller* och *ryktesspridning*, vilka Hagelin använder synonymt (s. 73). Skvaller har negativa konnotationer, som ovederhäftigt, grundlöst, nedsättande, mindervärdigt, onyttigt, men kan även inbegripa återgivande av rykte. Rykte avser främst hörsägen, men kan övergå mot sladder och prat.⁷ De båda begreppen skulle kunna fånga olika funktioner inom kvinnovärldarna, där det framför allt är skvallret som pekar ut och utestänger de misstänkta kvinnorna. Här finns också en maktaspekt som hade kunnat lyftas fram.

6. SAOB, <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>> (19/12 2010), s.v. ”skvaller”, spalt 5401ff.

7. *Ibid.*, s.v. ”rykte”, spalt 3325, ”skvaller”, spalt 5401.

Slutord

Ämnet för Helena Hagelins avhandling är spännande, både ur ett vetenskapligt och ur ett mer allmänt perspektiv. De inblickar hon ger både i enskilda gripande livsöden och i det mer vardagliga livet fångar intresse.

Hagelin har visat att barnamordsrannsakningarna är ett fruktbart källmaterial. Som få andra brott sätter de kvinnorelationer i fokus och ger en sällsynt inblick i en kvinnovardag. Jag vill särskilt framhålla hennes förmåga att genomgående lyfta fram det i någon mening vardagliga, skiljt från det rättsliga.

Den tidigmoderna maktfördelningen är, som Hagelin säger, förvisso dynamisk men också komplicerad och viktig att fundera vidare kring. Med ett precisare syfte, en mer problematiserande diskussion av teori och metod samt större systematik i behandlingen av källmaterialet hade hon nått längre. Det är frågeställningen väl värd.